

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
КАФЕДРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

**Методичні вказівки до практичних занять
зі старослов'янської мови**

Оновив, переробив проф. **Микола Лесюк**

Івано-Франківськ.

2018

Затверджено разом з робочою програмою курсу „Старослов'янська мова“ для всіх філологічних спеціальностей.

Далі подаємо плани практичних занять зі старослов'янської мови для всіх філологічних спеціальностей (які вивчають слов'янські мови) і короткі методичні поради студентам, як краще підготуватися до того чи іншого заняття. Оскільки немає доброго збірника вправ, до кожного заняття подаємо також і вправи, які обов'язково треба виконувати вдома.

Крім практичних занять, які проводитимуться щотижня, передбачені дві контрольні роботи. Перша – після вивчення фонетики (восьмий-дев'ятий тиждень), друга – після вивчення морфології, частин мови (16-ий тиждень). У першій контрольній роботі буде завдання на написання старослов'янських відповідників до поданих українських слів і відтворення ранніх праслов'янських форм запропонованих старослов'янських слів. У другій контрольній роботі студенти визначатимуть типи відмінювання іменників за суфіксом праслов'янської основи та визначатимуть подані дієслівні форми. І в першій і в другій контрольній роботі передбачений аналіз тексту (у першій – пояснення фонетичних явищ у словах, у другій – морфологічний розбір частин мови).

Завершується курс екзаменом під час літньої сесії.

Практичне заняття № 1.

1. Поняття про старослов'янську
2. Суспільно-історичні умови виникнення і розвитку писемності у слов'ян. Діяльність Кирила і Мефодія.
3. Питання про народну основу старослов'янської мови. Місце старослов'янської мови серед інших слов'янських мов*
4. Пам'ятки старослов'янської писемності,
5. Старослов'янські азбуки. Кирилиця.
6. Діакритичні знаки.
7. Читання тексту (Притча про блудного сина).

Література:

О. Леута. Старослов'янська мова, с.8-59.
М. Станівський. Старослов'янська мова, с.7-86.
А.Майборода, Старослов'янська мова, с.7-52.
А. Горшков, Старославянский язык, с, 5-78,
Г, Хабургаев, Старославянский язык, с.5-86.

Опрацювання вправ (виконати письмово)

Вправа 1: Запишіть буквами такі числа: 14, 17, 41, 23, 75, 89, 13, 211, 744, 866, 35, 67, 99, 101, 612, 958, 19, 1057, 873, 50, 26, 21, 406.

Вправа 2: Запишіть цифрами: ·мѣ·; ·ѡс·; ·ѡ҃лє·; ·ѡні·, ·сді·; ·ѡ·; ·ѡи·; ·ѡ·; ·л҃г·; ·тїи·; ·че·; ·ѡка·; ·р·.

При підготовці практичного заняття студенти повинні перш за все опрацювати теоретичний матеріал першої та другої лекцій, відповідні сторінки з підручників, Пам'ятки старослов'янського письма слід опрацювати самостійно, законспектувати і бути готовим охарактеризувати їх.

Готуючись до заняття, студентам необхідно також переписати старослов'янську азбуку "Кирилицю", вивчити напам'ять назви букв та їх числове значення. Оскільки більшість питань „Вступу“, як і питання про пам'ятки старослов'янського письма, розглядатиметься на спеціальному колоквіумі, основна увага на практичному занятті буде звернута на читання старослов'янського тексту (притчі про блудного сина). Читати слід повільно, але виразно, плавно, правильно, як український текст. Текст повинен бути переписаний або скопійований і вклеєний у зошити для практичних занять зі старослов'янської мови. Студентам необхідно уважно попрацювати над перекладом старослов'янського тексту, звернути увагу на специфіку старослов'янських речень, порядок слів тощо. Слід пам'ятати, що навчитися читати старослов'янський текст можна лише за умови чіткого засвоєння звукового значення букв та позицій зредукованих голосних Ѣ та Ъ.

Текст:

**...Чловѣкъ нѣкын имѣ дѣва сына. и рече мѣнии сынъ
ѡ оцѡу ѡче даждь ми достоннѣ часть имѣннѣ. и раз-**

дѣлаи има имѣникъ и не по мнозѣхъ днѣхъ събѣравъ
всѣ мѣнии сынъ отиде на странѣ далече и тоу расточи
имѣникъ свокъ живы блждно. иждивѣшоу же кмоу вса
бысть гладъ крѣпкъ на странѣ тои и тѣ начатъ ли-
шати сѣ. и шѣдъ прилѣписа кдиноу отъ житель тоѣ
страны и посѣла и на села своѣ пастъ свинни. и желаше
насытити чрѣво свокъ отъ рожьць ѣже бѣдохъ свинниѣ и
никъто же не даде кмоу. въ себе же пришедъ рече
коликоу наймѣникъ оца моего избывають хлѣба азъ же
сѣде гладѣмъ гыбнѣ. вѣставъ идѣ къ оцу моему и
рекѣ кмоу. бже съгрѣшихъ на небо и прѣдъ тобою оуже
нѣсмь достоинъ нареши сѣ сынъ твой сътвори мѣ тако
кдиноу отъ наймѣникъ твоихъ. и вѣставъ иде къ оцу
своему. кже же кмоу далече сжцоу оузырѣ и оцъ кго и
милъ кмоу бысть и текъ паде на выѣ кго и облобыза. и
рече же кмоу сынъ бже съгрѣшихъ на небо и прѣдъ то-
бою оуже нѣсмь достоинъ нареши сѣ сынъ твой. рече же
оцъ къ рабомъ своимъ изнесѣте одеждѣ прѣвѣжъ и об-
лѣцѣте и и дадите прѣстѣнь на рѣжъ кго и сапогы на
нозѣ и приведѣше тельць оупитаныи заколѣте и бѣдѣше
да веселимъ сѣ тако снъ мой съ мрѣтѣ бѣ и оживѣ из-
гнѣлъ бѣ и обрѣтѣ сѣ. и начаша веселити сѣ. бѣ же снъ
кго старѣи на селѣ и тако грады приближисѣ къ домоу
слыша пѣниѣ и лики и призѣвавъ кдиноу отъ рабъ
въпрашааше чѣто оубо си сжтъ. онъ же рече кмоу тако
братъ твой приде и закла оцъ твой тельць оупитаныи
такъ съдрава и приѣтъ. рагнѣвавъ же сѣ и не хотѣаше
вънити. оцъ же кго ишедъ молѣаше и онъ же отъ-
вѣштавъ рече оцу своему сѣ колико лѣтъ работаѣ
тебѣ и николиже заповѣди твоѣѣ не прѣстѣпихъ и
мѣнѣ николиже не далъ кси козѣлатѣ да съ другы

моими възвеселихъся быхъ. когда же снѣ твои съ
изѣди твои имѣнии съ любодѣицами приде закла кмоу
тельць питоми. он же рече кмоу чадо ты вьсегда съ
мъножъ кси и вьса моя твоя сжть възвеселити же сѧ и
въздрадовати подобаше тако братъ твои съ мрѣтвѣ бѣ
и оживе изгыбѣ бѣ и обрѣте сѧ. (Лука, XV)

Заняття № 2.

1. Структура складу і слова в старослов'янській мові. Закон відкритого складу. Обмеженість сполучень приголосних на початку складу.
2. Класифікація голосних звуків.
3. Подвійна роль плавних звуків **р, л**.
4. Слабка й сильна позиції зредукованих **ъ і ь**.
5. Питання про зредуковані **ы, и**.
6. Система приголосних старослов'янської мови.
7. Постійно тверді і постійно м'які приголосні.

Література:

О. Леута. Старослов'янська мова, с.61-68.

М. Станівський. Старослов'янська мова, С.87-92, 95-96.

А. Майборода. Старослов'янська мова, с.53-65.

А. Горшков. Старославянский язык, с.81-91.

Виконати письмово подані вправи.

1. Визначити позиції зредукованих у словах:

днь, вѣрьнь, вѣньць, вѣстати, чѣстьнь, тѣчьнь, кротѣкъ, пѣсь,
ловѣць, творѣць, тѣпати, садѣкъ, рождѣкъ, мѣшькъ, шѣвьць, пѣнь,
вѣнькъ, дѣньсь, кѣто, дѣва, тѣпѣтъ, замѣчькъ, дроужѣва, дроужѣкъ.

2. Пояснити роль плавних **р, л** у словах, написати їх українською мовою:

крѣстѣ, дрѣколь, зрѣно, дрѣво, дрѣжати, врѣхѣ, трѣгѣ, дроугѣ,
тлѣстѣни, грѣбѣ, гробѣ, влѣкъ, плѣнь, драга, пѣрѣстѣнь, плѣть, крѣвь.

3. Виписати з тексту про блудного сина усі слова, в яких **р** та **л** були складотворчими звуками.

4. З'ясуйте позиції зредукованих **ы, и** в таких словах:

крыж, мыж, добрыи, синни, гостие, братриа, чьстиж, биж, плътиж,
кръвиж, үченне, житие, биєши, льстиж, свинниа, оржжие,
милостиж, гостии, рыж.

5. Запишіть старослов'янські відповідники до таких слів:

*повний, око, жовтий, горло, поле, сон, чорний, закон, лоб, вухо, мох,
товстий, хотіти, чого, нога, пісок.*

Готуючись до цього заняття, студенти повинні звернути особливу увагу на структуру складу в старослов'янській мові, запам'ятати, що склади в старослов'янській мові могли бути тільки відкритими, тобто закінчуватися голосним звуком. Роль складотворчих звуків у старослов'янській мові поряд з голосними звуками могли виконувати плавні сонорні звуки **р** та **л**. Розглядаючи систему голосних звуків старослов'янської мови, студенти звернуть увагу на те, що в ній, крім шістьох звуків, подібних до голосних звуків української мови, є ще п'ять інших, специфічних старослов'янських звуків, тобто носові **о** та **е**, які в Кирилиці позначаються відповідно літерами **ѡ** та **ѣ** (юс великий) та **Ѣ** (юс малий), зредуковані **ѣ** (йор) та **ѣ** (єр), а також **ѣ** (ять). Необхідно засвоїти, що зредуковані **ѣ** та **ѣ** по-різному читалися, залежно від того, в якій позиції – слабкій чи сильній – вони перебували. У сильній позиції **ѣ** вимовлявся як **о**, **ѣ** вимовлявся як **е**, у слабкій позиції вони означали нуль звука, тобто не вимовлялися. Важливим є також питання про напружені **ѣ**, **ѣ** або, інакше, про зміну **ѣ** та **ѣ** перед голосним **і** чи **ј** на голосні (відповідно) **ы** та **и**. Виконання заданих й вправ не викликає особливих труднощів; виконувати їх слід згідно з умовами.

Слід звернути увагу також на особливості системи приголосних старослов'янської мови, їх сполучуваність з голосними переднього та непереднього ряду.

Читання тексту про виноград:

...Чловѣкъ бѣ домовитъ иже насади виноградъ і оплотомъ і огради і ископа въ немъ точно і созѣда въ немъ стлѣпъ і въдасты-и дѣлательемъ и отиде. егда же приближи сѧ врѣмѧ плодомъ посѣла рабы свои^{ем} къ дѣлательемъ прияти плодъ его. емѣше же дѣлателье рабы его ового виша ового же оубиша ового же каменнемъ побиша. пакы посѣла ины рабы множиша прѣвыхъ і сътвориша имъ тожде. послѣдъ же посѣла къ нимъ сынъ свои глагола. оусрамѣхъ сѧ сына моего. дѣлателье же егда оубиша. сынъ рѣша въ себѣ съестъ наслѣдъникъ придѣте оубимъ і оудръжимъ достѣние его. і емѣше и извѣса конъ из винограда і оубиша и: егда же оубо придетъ господинъ винограда чѣто сътворитъ дѣлательемъ тѣмъ [глаголаша емоу] злы злѣ погоубитъ ѿ и виноградъ прѣдастъ инѣмъ дѣлательемъ іже въздадутъ емоу плоды въ врѣмена свои. (Матф., XXI)

Заняття № 3.

- 1.Коротка характеристика найважливіших рис звукової системи праіндоевропейської мови.
- 2.Виникнення праслов'янських голосних на місці праіндоевропейських.
- 3.Зміни в системі приголосних праіндоевропейської мови на слов'янському ґрунті.
- 4.Тенденція до висхідної звучності.
- 5.Монофтонгізація дифтонгів.
- 6.Зміни дифтонгічних сполучень **og, ol, eg, el** між приголосними.
- 7.Зміни дифтонгічних сполучень **og, ol** на початку слова.
- 8.Зміни дифтонгічних сполучень „голосний + **m, n**“.
- 9.Читання й аналіз нижченаведеного тексту.

Література:

- О. Леута. Старослов'янська мова, с. 69-74; 80, 81-84.
М. Станівський. Старослов'янська мова, с.96-103, 117-118, 124, 125-132.

А. Майборода. Старослов'янська мова, с.76-90, 90-100.

А. Горшков. Старославянский язык, с.223–247.

Вправи. 1. Вивести старослов'янські форми з ранніх праслов'янських:
*sūnūs, *domūs, *stolōs, *vodās, *zemjās, *gospodīs, *solīs, *boukūs, *boukūi,
*leubūs, *leubūi, *lēšōs, *dēdōs, *vrchūs, *pēsūkōs, *pīsōs, *snaīgōs, *vodaī.

2. Відтворити ранні праслов'янські архетипи таких слів:

Брѣгъ, градъ, млѣко, брада, краль, крава, врата, дрѣво, плѣнъ,
власть, нравъ, клати, грахъ, злато, младъ.

3. Пояснити походження сполучень **ра**, **ла** **рѣ** , **лѣ** в словах:

Дрѣво, стрѣха, брѣгъ, стрѣла, страна, трава, слама, слава,
брѣза, владѣти, клада, влада, плакати, длань, злато, класъ.

4. Вивести старослов'янські форми слів:

*zvonkōs, *imen, *pontō, *ronka, *zentīs, *svento, *menso, *tengā,
*zombōs, (на) *dombōi, *pentīs.

Це заняття є особливо важливим, оскільки студенти роблять екскурс в історію, знайомляться з фонетичною системою праіндоєвропейської мови, на ґрунті якої виникли праслов'янські голосні та приголосні звуки. Тут треба мати на увазі, що уже в ранній період праслов'янської мови починає діяти тенденція до висхідної звучності складів, яка зумовила дію закону відкритого складу і в зв'язку з дією цього закону всі закриті склади повинні відкритися. Першим із цих процесів буде розглянуто монофтонгізацію дифтонгів. Засвоєння матеріалу є обов'язковим – він пов'язаний прямо з матеріалом наступних занять. Опрацювання вправи дасть можливість зіставити праслов'янські (старослов'янські) звуки зі звуками інших індоєвропейських мов, простежити походження цих звуків.

Зміни дифтонгічних сполучень **ог**, **ол**, **ег**, **ел** належать до пізніших змін спільнослов'янської мови, тобто до періоду виділення окремих слов'янських діалектів, що пізніше лягли в основу сучасних слов'янських мов. У зв'язку з цим спостерігаємо різні результати зміни цих сполучень у різних групах слов'янських мов. Під час підготовки до заняття студенти повинні засвоїти і запам'ятати ці зміни, що були викликані дією Закону відкритого складу, мати на увазі, що старослов'янським сполученням **ра**, **ла**, **рѣ**, **лѣ** в українській мові

відповідають сполучення (повноголосся) **оро, оло, ере**. Важливо усвідомити також процес утворення носових голосних, які виникли в праслов'янській мові внаслідок злиття носового приголосного **m** чи **n** з попереднім голосним. Якщо відбувалося злиття цих носових приголосних з голосними переднього ряду, то утворювався носовий голосний **ę** (позначається літерою **л** (юс малий)), якщо ж зливалися голосні заднього ряду з цими приголосними, то утворювався носовий **Q** (позначається літерою **ж** (юс великий)). Виконуючи вправи, необхідно реконструювати наведені слова, відтворити їхні праслов'янські архетипи.

Текст для читання:

Не осоудѣте да не осоудѣни боудете имъ же бо сѣдомъ сѣдите сѣдѣтъ вамъ и въ нюже мѣрѣ мѣрите възмѣритъ сѣ вамъ. чѣто же видиши сѣчь въ очесе брата твоего а брѣвѣна еже естъ въ оцѣ твоємъ не чюеши ли како речеши братроу твоємоу остави и изъмѣ сѣчь изъ очесе твоего і се брѣвѣно въ оцѣ твоємъ. лицемѣре изъми прѣвѣе брѣвѣно изъ очесе твоего і тогда оузѣриши изати сѣчь изъ очесе брата твоего. не дадите сѣго пѣсомъ ни помѣтаете бисѣръ вашихъ прѣдъ свинѣми да не поперѣтъ ихъ ногами своими. И вращѣше сѣ растрѣгнѣтъ вы.

Заняття № 4.

1. Явище початку слова.
2. Явище кінця слова.
3. Спрощення в групах приголосних.
4. Дисиміляція **tt, dt** в **st**.
5. Доля сполучень **dl, tl, dm** у слов'янських мовах.
6. Зміни голосних після **j** (йота). \

Література:

- О. Леута. Старослов'янська мова, с.84-86.
М. Станівський. Старослов'янська мова, с.118-122; 134-140.
А. Майборода. Старослов'янська мова, §§37-45; 49, 50.
А. Горшков. Старославянский язык, с.249-257.

Читання тексту:

Въ врѣмѣ оно пришьдѣ нѣсъ въ домъ петровъ видѣтъштѣ ꙗго огньмъ жегомъ и прикоснѣ сѣ рѣцѣ ꙗ и остави ѣ огнь и вѣста и слоужааше ꙗмоу. Поздѣ же бывъшоу приведоша ꙗмоу бѣсны мѣногы и изгѣна дѣхы словѣмъ и всѣа болаша ѣ истѣбли да събѣдетъ сѣ реченоу ꙗсанкъ пророкомъ глѣштемъ тѣ недѣгы наша приѣтъ и болѣзни понесе. оузѣрѣвъ же нѣсъ мѣногы народы окрѣстъ себе повелѣ иди на онѣ полѣ и пристѣплѣ ꙗдинѣ кѣнигѣчии и рече ꙗмоу оучителю иди по тебѣ.

Вправи.

1. Вивести старослов'янські форми слів:

*bratōs, *vŕchŭs, *tatīs, *svekrŭs, *kamōns, *telnt, *sēmen, *domŭs, *vodān, *vodāi, *tēmen, *volŭs, *konjōs, *konīs, *grebōns, *lēšōs, *sŭnŭs, *vortarjōs, *vortarīs, *gostīs, *mēdīs, *zmējās, *dorgās, leubŭs.

2. Відтворити ранні праслов'янські форми слів:

вести, мѣсти, плѣсти, нѣсти, брѣсти, оупасти, красти, класти.

3. Вивести старослов'янські форми слів:

*gr̥dlo, *mydlo, *sedmīs, *vedla, *pletla, *upadla, *dadmī, *dadmōs.

Готуючись до цього практичного заняття, студенти повинні пам'ятати, що в праслов'янській мові діє тенденція до висхідної звучності складів, що звуки в складі можуть розташовуватися тільки за принципом зростаючої звучності (в основному, якщо другий з двох приголосних на початку складу є сонорним). Ця тенденція, як уже студентам відомо, зумовила дію закону відкритого складу, і цей закон вимагав, щоб і голосні на початку слова були прикриті (з метою уникнення роззіву), і приголосні в кінці слова не закривали склад, і щоб у середині слова групи приголосних не суперечили тенденції до висхідної звучності. Особливо важливим тут є питання про зміну голосного **о** в кінці слова. Коли занепав приголосний, довгий **ō**

перейшов у довгий **ū**, який у свою чергу змінився на широке **ы**, а короткий **ō** перейшов у короткий **ǫ**, який змінився на **ъ**. Якщо ж перед цим **ъ** був м'який приголосний (**j** чи м'який свистячий), то він змінювався на **ь** (*kamōns > kamū > камы; *vodjōs > vodjǫ > вождъ > вождь; *konīkōs > konīkǫ > коньць > коньць).

Заняття № 5

1. Перша палаталізація приголосних **г,к,х**.
2. Зміни приголосних у сполученні з **j**.
3. Зміни звукосполучень **gt, kt** перед голосними переднього ряду.
4. Друга і третя палаталізації **g,k, ch**.
5. Зміни звукосполучень **gv, kv, chv** перед **ѣ** та **i < oi**.
4. Читання й аналіз тексту.

Література:

О. Леута. Старослов'янська мова, с.75-77; 86-91.
М. Станівський. Старослов'янська мова, §§ 66-73; 86-89.
А. Майборода. Старослов'янська мова, §§ 46-48; 51.
А. Горшков. Старославянский язык, с.249; 257-264.

Вправи.

1. Вивести старослов'янські форми таких слів:
*slouga, *slougiti, drougōs, drougiti, *drougība, noga, nogīka, ronka, *ronkīka, *kīto, kūto, strachōs strachīnǫ, grēchiti, smēchiti, smēchīkōs.
2. Відтворити ранні праслов'янські форми слів:
жати, жьнж, кънижьникъ, печеть, дроужити, садъчькъ, мѣшькъ, строучькъ, соұшька, дроужька, чьто, ножька, оұшько, ржчька, тажько.
3. Відтворити ранні праслов'янські форми слів:
соұша, зємла, пишж, мажж, свиштж, иштж, роштѣа, коұпла, корабль, рѣжж, тиша, тишина, плоштѣа, ножь, хождж, свѣштѣа, плачж, плаштж.
4. Зробити фонетичним аналіз тексту.

Въшьдъшоу нїсоу въ капернаоумъ и пристѣпи къ нємоу сътъникъ мола и глагола. гїѣ отрокъ мои лежить въ домоу моємъ ослабленъ лдютѣ ꙗко стражда и гла ꙗмоу нїсѣ

пришьдѣтъ исъцѣлѣжъ и и отъвѣштавѣтъ сътъникъ рече гѣи нѣсмь
достойнъ да подѣтъ кровѣтъ мои вънидеши. Нѣтъ тѣкъмо рѣци
слово и исъцѣлѣжъкъ отрокъ мои. Ибо азъ члѣкъъ кмь подѣтъ
владыкожъ имы подѣтъ собоюжъ воины и глѣжъ семоу иди и идеть и
дроугоуоумоу приди и придеть и рабоу моѣмоу сътвори се и
сътворишь. Слышавѣтъ же ииѣтъ диви сѣа кмь и рече
иджштинимъ по немъ аминь глѣжъ вамъ ни въ иѣли толико
вѣры обрѣтохъ (Матф., VIII).

Опрацьовуючи питання про перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних, необхідно згадати, що в праіндоевропейській мові приголосні, в тому числі й задньоязикові, могли вживатися перед усіма голосними, включаючи й голосні переднього ряду, а задньоязикові **г, к, х** були як тверді, так і пом'якшені. Праслов'янська мова пом'якшених приголосних **г', к', х'** не успадкувала, а вживання твердих **г, к, х** перед голосними переднього ряду стає вже неможливим, оскільки голосні переднього ряду впливали на ці приголосні й пом'якшували їх, точніше, змінювали їх якісно.

Зазнають якісних змін ці приголосні і в інших фонетичних умовах, які й треба чітко засвоїти.

На цьому ж занятті студенти дізнаються про зміни, які мали місце в старослов'янській мові періоду XI і частково X століть. Зміни ці пов'язані в першу чергу із занепадом зредукованих **ъ і ъ** у слабкій позиції та їх вокалізацією сильній. З цим процесом пов'язані такі явища, як поява закритих складів, поява в середині слова нових сполучень приголосних, які раніше були неможливі, асиміляція та дисиміляція приголосних, утворення вторинних плавних складотворчих. Разом з тим, у старослов'янській мові XI ст. пройшли й інші фонетичні зміни, такі, що не пов'язані із занепадом зредукованих **ъ і ъ**. Це ствердіння шиплячих та аффрикат, втрата епентетичного **л** у кінці основи, спрощення аффрикати **дж**, асиміляція і стягнення голосних у зв'язку зі зникненням інтервокального **ј**, деназалізація носових голосних тощо. Глибоко усвідомивши ті чи інші фонетичні явища старослов'янської мови, студенти переконуються, що аналогічні зміни мали місце, очевидно, і в давньоукраїнській мові, оскільки вони знайшли своє відбиття в сучасних східнослов'янських мовах, зокрема

в українській.

Заняття 6

Повторення фонетики. **Контрольна робота**

Заняття № 7

1. Морфологія. Граматичні розряди слів у старослов'янській мові.
2. Способи вираження граматичних значень.
3. Іменник. Граматичні категорії іменника.
4. Типи відмінювання іменників у старослов'янській мові.

Література:

- О. Леута. Старослов'янська мова, с.92-95.
М. Станівський. Старослов'янська мова, с.181-195.
А. Майборода. Старослов'янська мова, с.128-150.
А. Горшков. Старославянский язык, с.116-126.

Розпочинаючи вивчати розділ „Морфологія“, студенти повинні звернути увагу на особливості граматичних категорій старослов'янських частин мови, зокрема на категорію числа, категорію виду та категорію часу в дієсловах, на особливості відмінювання іменників. Типи відмінювання іменників у праслов'янській мові формувалися не за родовим принципом, як, наприклад, у сучасній українській мові, а за так званим детермінативом, тобто останнім звуком основи (голосним чи приголосним). Якщо основа іменника закінчувалася голосним **-а** або на **-ja**, то ці іменники відносились до першої відміни, якщо на **-ǫ** або **-jǫ** – до другої, на **-ǫ** – до третьої, на **-i** – до четвертої, іменники з основою на **-ū/ъv** – по п'ятої, а на приголосний основи – до шостої. До основи, яка закінчувалася на відповідний звук, у кожному відмінку додавалось „своє“ закінчення. Під дією тенденції до висхідної звучності (і закону відкритого складу) на стику основи і праслов'янського закінчення відбувалися різноманітні фонетичні зміни (монофтонгізація дифтонгів, дифтонгічних сполучень, втрата кінцевих приголосних), у результаті яких відбувся морфологічний перерозклад основи й утворилися якісно нові закінчення. При цьому детермінатив (суфікс, останній звук основи), як правило, злився з давнім (праслов'янським) закінченням. Завдання студентів – уміти відтворювати праслов'янські гіпотетичні форми іменників з тим, щоб правильно визначити тип відмінювання. Усі необхідні знання для реконструювання праслов'янських форм

студенти одержали вже під час вивчення розділу „Фонетика“, зокрема, розділу „Звукова система старослов'янської та інших слов'янських мов у порівняльно-історичному висвітленні“. Готуючись до цього заняття, слід особливу увагу звернути на іменники, що відмінюються за четвертим типом відмінювання. Ця відміна складається в основному з іменників жіночого роду зі закінченням -ь у називному відмінку. Однак за цим типом відмінюються також іменники чоловічого роду типу *гость*, *тать*, *лакть*, які теж мають закінчення -ь, тобто, як і іменники другої відміни. На перший погляд буває важко відрізнити іменники четвертої від іменників другої відмін*. Тому треба звернути увагу на якість приголосного в кінці основи. Якщо цей приголосний – шиплячий, то це, без сумніву, іменник другої відміни, оскільки в другій відміні закінчення -ь походить від сполучення -јѡ, а приголосний ј, як відомо, завжди пом'якшує попередній приголосний, унаслідок чого останній змінюється якісно. В іменників четвертої відміни закінчення -ь походить з -ї, а перед цим звуком, як відомо, приголосні перехідного пом'якшення не зазнавали, тобто якісно не змінювалися. Так, якщо припустити, що іменник *гость* належить до другої відміни, то слід було б очікувати зміни сполучення -ст+ј у двозвук -шт'- . У результаті, вийшла б форма *гоштъ*. Оскільки ж кінцевий -т не змінився якісно, а лише пом'якшився, цей іменник належить до четвертої відміни. Необхідно звернути увагу також на те, що в старослов'янській мові розпочався уже процес об'єднання різних типів відмінювання. Цей процес набув поширення пізніше в інших, зокрема, в східнослов'янських мовах. Тепер., як відомо, в українській мові іменники відмінюються лише за чотирма типами.

Готуючись до заняття № 8, студенти повинні опрацювати нижченаведений текст, виписати з нього іменники, визначити рід, число, відмінок, відміну і суфікс основи цих іменників, відтворити їхні праслов'янські форми.

...Члѣкъ єдинъ сътвори вечерѣ великѣ. и зъва мѣно-
гы. и посъла рабѣ свои въ годѣ вечера. рещи зъва-
нымъ градѣте. ѣко оуже готова сѣтъ вѣсѣ. и начаса
въкоупѣ отърицати сѣ вѣси. прѣвы рече ємоу. село
коупихъ и нмамъ нжждѣ изити и видѣти є. моужѣ та
имѣи ма отърочѣна. и дроугы рече сѣпржѣтѣ воловѣны-

иѣхъ коупиѣхъ пѣтъ. и градж искоуѣхъ ихъ. моужъ та
имѣи ма отърочѣна. и другы рече женѣ поужъ и сего
ради не можъ прити. и пришѣдъ рабъ тѣ повѣдѣ се
гспдиноу своемуу. тогда разгнѣвавъ сѣ господинъ дому.
рече рабоу своемуу. изиди ѡдро на распѣтиѣ и стѣгны
града. и ништаѣа и бѣдѣныѣа и хромыѣа и слѣпыѣа
въведи сѣмо. і рече рабъ. гнъ выстѣ ѣкоже повелѣ. и
ещѣ мѣсто естѣ. и рече гѣ рабоу. изиди на пѣти и
халжгы. и оубѣди вънити. да наплѣнитѣ сѣ домъ мон.
(Лука, XIV)

Заняття № 8

1. Займенник. Розряди займенників.
2. Відмінювання займенників.
3. Прикметник. Нечленні й членні форми прикметників.
4. Творення вищого ступеня прикметників.
5. Відмінювання прикметників.
6. Числівник старослов'янської мови.

Література:

О. Леута, М.Станівський, А.Майборода – відповідні розділи

Готуючи тему „Займенник“, слід звернути увагу на відсутність у старослов'янській мові особових займенників на позначення третьої особи. Замість них широко вживалися вказівні займенники **онѣ, она, оно**: **тѣ, та, то, овѣ, ова, ово; сѣ, си, се**. Особові займенники в родовому, давальному та знахідному відмінках поряд з повними мали короткі (енклітичні форми). Аналогічно відмінювався зворотний займенник **себе**. Мали деякі свої особливості у відмінюванні й неособові займенники. Для того, щоб вникнути в ці особливості, зрозуміти й запам'ятати їх, слід порівняти ті чи інші старослов'янські форми з сучасними українськими.

Прикметникові старослов'янської мови були властиві такі ж граматичні категорії, як і в сучасній українській мові. Особливістю старослов'янського прикметника було те, що він набагато ширше, ніж в українській мові, вживався в короткій формі, причому, як у функції іменної частини присудка, так і у функції означення. При опрацюванні

теми слід звернути увагу на творення повних (членних) форм прикметників (утворювалися вони шляхом додавання до коротких форм вказівних займенників **и, ѿ, ꙗко**), на відмінювання коротких і повних форм. Особливо складним у темі „Прикметник“ є питання творення вищого ступеня порівняння. Тут необхідно пам'ятати, як змінюються приголосні у сполученні з **ј**, оскільки за допомогою суфікса **-ј-** творяться форми непрямих відмінків прикметників у вищому ступені порівняння. Треба звернути також увагу на відмінювання прикметників вищого ступеня.

Під час підготовки теми „Числівник“ треба звернути увагу на те, що в старослов'янській мові числівники **єдинъ, двѣ, триє чѣтыре** мали категорію роду (**триє чѣтыре** – чоловічий рід, **три чѣтыри** – жіночий та середній). У сучасних слов'янських мовах числівники *три, чотири* категорію роду втратили. Числівник **дѣва** відмінювався лише у двоїні, тобто мав лише три відмінкові форми. Оскільки ж числівники належали до системи імен, то й відмінювалися, як іменники. Важливо запам'ятати відмінювання цих числівників, звернути увагу на відмінності між старослов'янськими та сучасними відмінковими формами їх. Слід пам'ятати також, що числівники 5-9 керують родовим відмінком іменників у множині, причому при зміні числівника за відмінками іменник залишається незмінним, тобто в родовому відмінку множини: **шѣсть столъ — шести столъ — шѣстью столъ** і т.д.

Аналогічно до числівників першого десятка відмінювалися складені числівники на позначення чисел другого десятка, лише після простого числівника слід додавати **на десѣте**: **шѣсть на десѣте, шѣстью на десѣте столъ, чѣтыре на десѣте столи, чѣтырьмъ на десѣте столомъ** і т. д. Однак, щоб добре засвоїти тему „Числівник“, необхідно повторити цю ж тему з курсу української мови (за шкільним підручником), оскільки старослов'янські форми числівників можна засвоїти, запам'ятати лише при умові зіставлення їх з українськими.

Із наведеного тексту виписати займенники, прикметники, числівники, охарактеризувати їх, визначити форми, граматичні значення.

Члкъ единъ съхождаше отъ нѣрслама въ ерихъ. и въ
развоіники въпаде. иже съвлькъше і. и гзвы възложъ-
ше оставльше і елѣ живого сжца отіде. по приключая же
иереі единъ. ндѣше пжтьмъ тѣмъ и видѣвъ і мимо иде.
такожде же и леоугитъ бивъ на томъ мѣстѣ. пришѣдъ
и видѣвъ і мимоиде. Самарѣнинъ же етеръ грады при-
де к нему. и видѣвъ і млсрдова. и пристѣпъ обаза
гзвы его възливаа олѣи и вино. възъмъ же і на скотъ
своі. приведе же і въ господж. и прилежае емъ. и на
оутриѣ шѣдъ и възъмъ въ пѣназа. дастъ гостьникоу. и
рече прилежи емъ. и аште что иждивеши. азъ егда
възвращѣ сѧ. въздамъ ти. (Лука, X)

Заняття № 9.

1. Дієслово. Відмінювані і невідмінювані форми дієслів.
2. Дві основи дієслова. Класи дієслів.
3. Творення форм теперішнього часу тематичних дієслів.
4. Атематичне дієвідмінювання.
5. Форми минулого часу старослов'янського дієслова.
6. Аорист. Простий (сильний аорист).
7. Сигматичний аорист архаїчний.
8. Новий сигматичний аорист.
9. Імперфект.
10. Читання й аналіз тексту. Виписати з тексту всі дієслова, визначити час, особу, число.

Література – названі автори, відповідні розділи підручників.

Дієслово старослов'янської мови більш, ніж інші частини мови, відрізняється від сучасних форм. У старослов'янській мові ще слабо була розвинута категорія виду, зате надзвичайно складною була система часових форм. Утворювалися ті чи інші форми від основи теперішнього часу або від основи інфінітива. Студенти повинні вміти визначати основи (основа інфінітива визначається шляхом відкидання суфікса -ти, основа теперішнього часу – відкиданням особових

закінчень), за основою теперішнього часу класифікувати дієслова, тобто ділити їх на класи. Форми теперішнього часу дієслів у праслов'янській мові утворювалися від основи теперішнього часу шляхом додавання так званих „первинних“ закінчень. Запам'ятовування цих закінчень є обов'язковим, як обов'язковим є вміння виводити з праслов'янських форм старослов'янські. Треба звернути при цьому увагу на особливості утворення форм теперішнього часу атематичних дієслів. Якщо в тематичних дієсловах первинні особові закінчення додавалися до основи, що закінчувалася голосним, то в атематичних особові закінчення додавалися безпосередньо до основи на приголосний. Слід уважно розглянути й засвоїти фонетичні зміни, які відбуваються при творенні форм теперішнього часу.

Питання про творення форм аориста – одне з найскладніших питань не тільки в розділі „Дієслово“, але й в усій морфології. Тому треба чітко запам'ятати умови творення простого (сильного) та сигматичного аориста. Від основ, що закінчуються голосним звуком, твориться тільки сигматичний аорист, тобто до основи додається суфікс **-с-** і вторинні особові закінчення. Суфікс **-с-**, незважаючи на фонетичні умови, змінюється на **-х-** (за винятком другої особи множини та 2-ої-3-ої двоїни). По-різному ж твориться аорист, якщо основа закінчується на приголосний звук. Тут можливі троякі утворення. Від деяких односкладних основ утворюються форми простого аориста /до основи інфінітива додається з'єднувальна голосна фонема /e/ або /o/ і вторинні закінчення. Сигматичний аорист утворюється двома шляхами. Перший – це коли суфікс **-с** додається безпосередньо до основи, другий – якщо цей суфікс додається через з'єднувальну голосну фонему /o/. Перший спосіб називається архаїчним, другий – новим, звідки й пішли назви „архаїчний“ та „новий“ аористи. Найбільше труднощів виникає при запам'ятовуванні архаїчного способу творення. Треба мати на увазі, що кінцевий приголосний основи, сполучившись із суфіксом **-с-**, уподібнюється до нього і, фактично, зникає. Суфікс **-с-**, якщо є умови, змінюється на **-х-**, якщо таких умов немає, то не переходить. Кореневий голосний при цьому подовжується (о > а, є > **ѣ**, ь > и). Засвоєння імперфекта особливих труднощів не викликає. Відрізнати імперфект від аориста слід за суфіксом **-ѣах-** чи **-ѣаш-**. Отже, якщо форма минулого часу в старослов'янській мові виражена простою формою (одним словом), то це може бути лише аорист або імперфект. Якщо ж немає суфікса **-ѣах-** чи **-ѣаш-**, – то це аорист.

Члѣкъ единъ съхождаше отъ нѣрслама въ ерихъ. и въ развоіники въпаде. иже съвлькъше і. и газвы възложъше оставльше і елѣ живого сжца отіде. по приключая же нереі единъ. ндѣше пжтьмъ тѣмъ и видѣвъ і мимо иде. такожде же и леоугитъ бивъ на томъ мѣстѣ. пришѣдъ и видѣвъ і мимоиде. Самарѣнинъ же етеръ грады приде к нему. и видѣвъ і мѣрдова. и пристѣпъ обяза газвы его възливаа олѣі и вино. възъмъ же і на скотъ свої. приведе же і въ господж. и прилежаше емъ. и на оутриа шѣдъ и възъмъ въ пѣназа. дастъ гостьникоу. и рече прилежи емъ. и аште что иждивеши. азъ егда възвращѣ сѧ. въздамъ ти. (Лука, X)

Заняття № 10

1. Перфект. Його значення й творення.
2. Плюсquamперфект. Його значення й творення.
3. Форми майбутнього часу.
4. Наказовий спосіб.
5. Умовний спосіб.

Вправи: Письмово провідміняти за особами в усіх числах, в усіх часах, в умовному та наказовому способах такі дієслова: *нести, читати, решти, любити.*

Перфект та плюсquamперфект належать до складених (аналітичних) часових форм старослов'янського дієслова. Засвоєння способів творення цих форм минулого часу труднощів не викликає, оскільки утворюються вони сполученням дієприкметника на -лѣ, -ла, -ло та відмінюваних форм дієслова *быти* (відповідно в теперішньому часі та в імперфекті). Подібно утворюються особові форми умовного способу, лише в умовному способі дієслово *быти* відмінюється в аористі. Отже, спочатку слід добре засвоїти відмінювання в усіх часах дієслова *быти*, а тоді до нього додавати дієприкметникову форму на -лѣ, -ла, -ло. Аналітичними були також дві форми майбутнього часу. Перший складений майбутній утворювався з відмінюваних форм допоміжних дієслів *имати, начати, хотѣти* та інфінітива основного

дієслова (*имамь читати*) другий складений майбутній утворювався сполученням дієприкметника на **-лъ**, **-ла**, **-ло** та відмінюваних форм (у простому майбутньому) дієслова **БЫТИ Б҃ЖД҃Ж ЧИТАЛЪ**. Отже, й тут необхідним є уміння відмінювати дієслово *БЫТИ*. Правда, тут можна додати, що відмінювалося дієслово *БЫТИ* майже так, як у сучасній українській мові.

Заняття № 11

1. Іменні форми дієслова. Інфінітив. Супін. Їх значення, творення.
2. Творення й відмінювання активних дієприкметників теперішнього часу.
3. Творення й відмінювання активних дієприкметників минулого часу.
4. Творення й відмінювання пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу.
5. Давальний самотійний дієприкметниковий зворот.

Дієслівні форми в старослов'янській мові ділилися на особові та іменні. До іменних належали інфінітив, супін та дієприкметник. Морфологічною ознакою інфінітива був суфікс **-ти**. супіна **-тъ**. Важливо запам'ятати, в якій функції (обставини мети) вживався в реченні супін. У сучасних слов'янських мовах, як відомо, він не зберігся.

Досить складним є питання про творення активних дієприкметників Тут дуже важливо запам'ятати праслов'янські суфікси, за допомогою яких утворювались активні дієприкметники. При творенні активних дієприкметників теперішнього часу використовувався суфікс **-nt**; у Непрямих відмінках він був ускладнений ще **-j**. Додавалися ці суфікси до основи теперішнього часу (орієнтуватися треба на форму третьої особи множини – відкинути закінчення **-тъ** і додати суфікс **-шт**: **нєсѣтъ** — **нєсѣшт**-. Після суфікса **-шт**-додавалося відповідне відмінкове закінчення). При творенні активних дієприкметників минулого часу до основи інфінітива додавалися суфікси **-ŭs** або **-vŭs** , а в непрямих відмінках ще й додатково **-j**-. Використавши набуті знання з фонетики, легко можна вивести старослов'янські форми. Відмінювалися активні дієприкметники, як іменники I-II-ої відмін м'якого варіанта. Творення й відмінювання пасивних дієприкметників засвоїти легше.

Особливу увагу студентам необхідно звернути на речення з так

званим давальним самостійним дієприкметниковим зворотом. Давальний самостійний зворот не зберігся в сучасних слов'янських мовах, а в старослов'янських текстах уживався дуже часто, тому він потребує особливої уваги. Студенти повинні запам'ятати, що речення з давальним самостійним зворотом перекладаються складнопідрядними реченнями з підрядними часу або (рідше) причини. Складається давальний самостійний з іменника або займенника у давальному відмінку та узгодженого з ним активного дієприкметника (переважно у короткій формі). Дієприкметник перекладається дієсловом минулого часу, а займенник чи іменник ставиться в називному відмінку і виступатиме при цьому підметом. Наприклад: **ВЪШЬДЬШОУ МОУ ВЪ ВРАТА ОУЗЬРѢ И ДРОУГАГА**. Дієприкметниковий зворот у цьому реченні – **ВЪШЬДЬШОУ МОУ ВЪ ВРАТА**. Переклад: *Коли він ввійшов у ворота, побачила його інша*. Аналізуючи речення, студенти повинні визначати їх структуру, члени речення, способи їх вираження тощо.

Заняття № 12

Контрольна робота з морфології старослов'янської мови.

Заняття № 13

Підсумки вивчення фонетики, морфології та синтаксису.